

ПРОФ. А. Е. КРИСТЕР.

ДУХІВНИЦІ XVI—XVII ВІКУ.

В актах духівниць XVI та XVII вв. перед нас розгортається широченна картина тогочасного життя. У них ми знаходимо часто найдокладніші відомості, що дають нам змогу судити про весь життєвий лад того періоду нашої історії. Указуючи призначення майна, що його залишав заповідач, він не тільки перераховував окремі його частини й тим самим уможливив нам з'ясувати склад його, що, звичайно, має вагу вже само собою. Часто той самий заповідач давав розпорядження про ті чи ті свої права й обов'язки що-до інших осіб, виклавши мимохідь зміст своїх стосунків і згадавши і про свої сперечання, і про свої судові й позасудові супічки, і про всі справи, що завдали йому клопоту.

Однак ми не маємо змоги тут відновляти всю картину минулого у всіх пишних фарбах його, яким воно стає перед нас з багатих на зміст актів духівниць XVI віку, що ми маємо їх у нашему розпорядженні¹⁾. З усього цього цінного матеріялу ми беремо лише ті його частини, що притягають увагу історика права.

А втім ми повинні ще більш обмежити наш розгляд духівниць XVI віку — цього періоду в нашій історії, що його мало не зовсім ще не освітлено в науці. З усіх досить численних питань заповітного права маемо зосередити нашу увагу на таких трьох посутніх моментах.

Насамперед ми спробуємо з'ясувати основний характер, що-до змісту духівниць згаданого часу і відповісти на питання, як надавав майно заповідач тим особам, яким він полішив своє спадкове майно? Чи треба було для цього призначити кого-небудь за спадкоємця, чи можна було перебутися й без такого призначення? Відомо, що в деяких правних системах призначення спадкоємця становило посутню основну рису, бо без призначення спадкоємця не могло бути й духівниці. Поруч цього були й єсть такі правні системи, які призначення спадкоємця не ставлять за обов'язкову умову для духівниці²⁾.

¹⁾ Актовий матеріал, що його ми використовуємо, зібрав член Комісії для вивчення звичаєвого права при Українській Академії Наук О. М. Чечот з актових книг Київського Центрального Архіву стародавніх актів. Використані акти в друку з'являються здебільша вперше.

²⁾ Пор. R. Sohm, Institutionen des Römischen Rechts. 13 Aufl. Leipzig 1908. S. 684. Windscheid, Lehrbuch des Pandektenrechts. III. S. 415. R. Hübscher, Grundzüge des Deutschen Privatrechts. Leipzig 1922. S. 729.

Після цього ми хтіли-б визначити, в які юридичні форми виливалося надавання спадкового майна в наших духівницях.

Духівниці, як відомо, можуть бути на зміст найрізноманітніші. Вони можуть мати в собі призначення спадкоємців і субституцій, позбавлення спадщини осіб, до яких по закону повинно було перейти спадкове майно, надавання так званих відписів або легатів, призначення й розпорядження що-до надавання деяких речей або виплати певних грошей із спадкового майна окремим особам або установам. Окрім того, духівниці можуть мати в собі визначення порядку, як розподілити спадщину між спадкоємцями, призначення деяких осіб за опікунів або душоприказників, розпорядження що-до виплати боргів і справляння на вимоги, що належать спадковавцеві, указівки на потребу взяти під увагу, або, навпаки, не брати під увагу окремих надавань, що їх зроблено за життя спадковавцевого на користь спадкоємців або інших осіб. На останку, в духівниці можуть зустрінутися розпорядження сім'йово-правного характеру, розпорядження про похорон, про скасування попередніх духівниць заповідача.

Які на зміст духівниці періоду, що цікавить нас, і якого юридичного обличчя набувають заповітні розпорядження? Зокрема, яке співвідношення можна встановити між призначенням спадкоємця до цілої спадщини або тільки до якої-небудь частини її та надаванням якого-небудь майнового добра, що призначається як відпис, надаванням окремої речі, що входить до складу спадщини, надаванням дожиттєвого володіння, накладанням обов'язку переводити видачу з вартості спадщини або звільнити від боргів? Чи виключають ці форми розпоряджень одна одну, чи можуть бути одна поруч одної? Чи можна покласти обов'язки що-до виконання легатів лише на заповітних спадкоємців, чи легати зберегають свою силу й коли нема заповітного спадкоємця, обтяжуючи в таких випадках спадкоємця по закону? І нарешті, чи можлива конкуренція спадкоємців по духівниці та спадкоємців по закону, чи можна надавати певну частину спадщини спадкоємцям заповітним так, щоб у спадкоємстві решти частин взяли участь спадкоємці по закону, — оце дальші питання, які ми хотіли-б розвязати.

Нарешті, третє й останнє питання, що його ми хотіли-б торкнутися, полягає в тому, які були межі заповітної волі за період, що цікавить нас. З'ясувати цей момент дуже цікаво, бо він може допомогти нам розвязати деякі суперечки в принципових вихідних пунктах в історії нашого спадкового права. Чи обмежує заповідача у виборі осіб коло його родичів - спадкоємців по закону? Чи може він призначити за спадкоємця сторонню особу принаймні тоді, коли він не має таких спадкоємців по закону? Чи бере участь у спадкоємстві держава та якою саме мірою?¹⁾.

¹⁾ Пор. про ці питання для часів Руської Правди — М. Ф. Владимицький-Булановъ, Обзоръ истории Русского права. 1909 г., стор. 475 і далі. В. Сергѣевичъ, Лекціи и изслѣдованія по древней истории Русского права. СПБ. 1903, стор. 537 і далі.

У звязку з цим може бути освітлене питання про те, чи було спадкоємство за заповітом головною основою спадкоємства, і в наслідок цього спадкоємство по закону мало значення лише у тих випадках, коли спадкодавець умирал без духівниці, чи спадкоємство по закону становило загальне правило, а духівниця була винятком? Чи боронилося інтереси законних спадкоємців якото-небудь обов'язковою частиною, якої не міг одібрати без особливих підстав спадкодавець, чи наше право, виходячи з принципово іншого погляду, давало заповідачеві обмежену сферу для виявлення заповітної волі, указуючи, по-за межами дозволеної для вільного розпорядження частини, законний порядок спадкоємства?

От такі-то ті сторони історії нашого спадкового права, що їх спробуємо відзначити в дальших рядках. Однак, перш ніж братися безпосередньо до духівниць, нам доведеться потрібною нам мірою зупинитися на законодавчому матеріалі та встановити деякі риси спадкового права в Литовському Статуті. Ці дані ми використаємо далі.

I.

Литовсько-Руське право є ніби проміжний і звязуючий пункт між давнім руським правом, що його представляє переважно Руська Правда¹⁾, та пізнішим правом XVIII і XIX вв. Це — дальший ступінь у розвитку нашого права, що подекуди розсував рамки спадкового права.

Статут 1529 року подає такі постанови що-до осіб та предмету заповітних розпоряджень.

Розд. V, арт. 17. Хто має моц и нема о речах своих рухомых тестаменту чинити.

Теж уставуєм, иж кождая парсона волна и моцна будеть о речах своих тестамент чинити, окром тих парсон нижей написаних, которые парсоны, про то, иж подле права не мають ничего своего волного тестаментом никому отдать. На первой дети лет своих суполных немаючи; законники будучи в законе привилегиеваном принявши подтвердивши в законе; сынове з отцем неделным, окром речи набытья своего власного або выслуги в чужую моц заставлены, то ест тот, кого бы кому выдано з его статки: шалени кацеры неволники; разуме отходячыи, а ведже тые коли к себе приидут моцны тестаменты свои чинити.

Арт. 18. О тестаментах на рухомые речи, как мают чынены быти.

А коли бы кто на речы свои рухомые або на именье на куплю

¹⁾ Н. О. Максименко, Русская Правда и литовское право. Сборникъ статей, посвященныхъ М. Ф. Владимировскому-Буданову. Киевъ 1904, стор. 384 і далі. М. П. Василенко, Праці Комісії для вивчення історії Західно-Руського та Українського права. В. I. 1925, стор. V. О. С. Добров, Право необхідного спадкування за Литовським статутом. Там-таки, стор. 82 і далі. Пор. ще Н. О. Максименко, Праці для вивчення історії Західно-Руського та Українського права. В. II. 1926, стор. 66 і далі.

хотел тестамент чинити, тогды таковий хотя бы теж немоцион будет речы свои имене купленое таковое отказывати, куды хочет, как духовным парсонам, яко и светским, призвавши к тому каплана або иные светки або люди веры годные або теж явного писара присяжного, а коли сам потом умреть, а про волю свою остаточную смертью подтвердить, а хотя бы и печати не приложил, таковий тестамент ма при моцы зоставити. А паки бы хто по вчиненю тестаменту и жив остал, волно будет кожному каждый тестамент, колко крот хочет tolko крот отменити, а остаточным с тых всих тестаментов смертью потвержоный врад невчинений каждым врадом, маєт при моцы зостати, а имене ему куплю тестаментом, яко и рухомую реч может каждый отдалити и продати, кому хочет. Так нижли хто бы хотел куплю на церковь записати, маєт записати тым обычаем, который колве духовны тое имене будет держати, tolko маєт с того именя службу земскую конно а збройно служити водле устави и уфалы земское, юж от того часу уставуем. Иж хто бы записал имене на костел, тогды с того именя также маєт служба быти яко и первой была. А если бы что перед врадом, або перед светками веры годными описал третью часть записом именя, або куплю або которую рухомую речь, а хотя был жив; тогды в жо таковы запис маєт вечне держати, а оны вжо други раз отзвати, ани кому иншому оное речы записывать по вторы раз не может.

Арт. 19. О светкох, которые мают быти при справении тестаментов.

Теж уставуем при тестаментах мают быти светки веры годные а неподозреные; про то тые светки ниже написаные светки быти не могут, на первой тые которые тестаментов своих чинити не могут, теж невесты и экзекуторове або опекунове того ж тестаменту, так теж тые, которым в тестаменте што описано.

Наведені артикули Статуту Литовського показують, що права складати духовниці надавано вільним людям, що могли розпорядитися на випадок смерти, вільно вибираючи осіб, щоб наділити їх, а заповідач міг „отказувати, куды хочет, как духовным парсонам, яко и светским”. Таке тестаментарне розпорядження, згідно з нашим текстом, може мати за свого об'єкта речі рухомі і маєтки куплені. Арт. 16 указує, що „имене ему куплю тестаментом, яко и рухомую реч может каждый отдалити и продати, кому хочет”. Статут дозволяє записувати куплені маєтки й на церкву, з умовою, щоб удержано було ту службу, що й слід виконувати з того маєтку.

Статут не говорить про спадкоємців у вузькому технічному розумінні цього слова, завдовольняючися загальними вказівками на осіб, що їх наділюють у духовниці, „тые, которым в тестаменте што описано”. Як побачимо з дального, і в інших місцях, де законодавець мав нагоду згадати про спадкоємство, він висловлюється так само загально, і це дозволяє припустити, що закон не обстоює необхідності призначати спадкоємця.

Коли ми поставимо собі питання, яка доля іншого майна спадкоємця, що його не згадано і не передбачено в цитованих артикулах Статуту, то нам доведеться вдатися до інших положень закону.

Розд. I. Арт. 17. Уставляем теж и допушаем с порадою рад наших, иж коли бы кто в добром здоровью своем перед маестатом нашим або перед некоторым врадником оного повета, под которым седит, очивисто ся поставилши и отписал кому другому тестаментом або записал третью часть имени своего отчизного або материстого, которому тое имене отписано, мел бы на то листы наши або врадника нашего поветового дозволене, тогдах таковый тестамент або листы мають моцно держаны быти. А если бы кто отписал без дозволеня нашего або врадника нашего поветового третью часть имени своего, будучи в хоробе своей, а светки бы на то были годные, таковый лист маєт держан быти; а однакож по смерти того маєт для близких тот лист в нас Господаря або в панов рад подтвердити.

В нашему артикулу 17 (Розд. I) мова йде про інше, порівнюючи з тими видами майна, що ми раніше одзначили,— про „отчизну“. Цьому майнові в розмірі однієї третини заповідач може дати призначення. В цій частині заповідач може таке майно відписати „кому другому тестаментом“. Але щоб таке заповітне розпорядження мало силу, потрібна перевірка й дозвіл. В цьому виявляється повиннісний характер землеволодіння, загальний і одинаковий для різних клас людности. Майнові й особисті права як бояр, так і селян були приблизно однакові: ті й ті користалися правами спадкового володіння землею та особистими правами порядкувати нею¹⁾.

Вся земля становить вічне й нащадне володіння²⁾. Однак людність земель перебуває в службових, залежних відносинах до великого князя (або панів).

Всі володільці: тяглі, слуги, бояри володіють землею як своєю, на правах умовної власності, себ-то з умовою повинностів та платіжів. І цілком правильно помічене³⁾, що ця ідея умовної й обмеженої власності, що не властива пізнішому розумінню власності як права принципово повного, є явище спільне всім європейським народам у так звані середні віки. І на Русі розповсюджені були такого роду уявлення. Коли на півночі говорили, що „то — земля Божья да государева“, то й на півдні (в Черкасах) проголошували: „своего ничего не маемъ, одно Божье да государево“.

Починаючи з половини XVI століття становище змінюється: на користь бояр і до обмеження селян. І Литовський Статут цілком недвозначно висловлюється в напрямку визнання виключних прав на землю за князем та паном⁴⁾. Однак ми не будемо далі стежити за

¹⁾ М. Ф. Владимірський-Будановъ, Очерки изъ истории Литовско-Русского права. III. Кіевъ 1893, ст. 1 і далі.

²⁾ М. Ф. Владимірський-Будановъ, цит. праця, стор. 26.

³⁾ М. Ф. Владимірський-Будановъ, цит. пр., ст. 5, 27.

еволюцією цих змін. Для нас вагу має одзначити тут, що держава на той час, що його ми вивчаемо, прагне того, щоб узяти під свій догляд і поставити в залежність одного ствердження переход маетків як по силі актів на випадок смерти, так і в справах за життя^{2).} Спадкоємство є основний і, що правда, найважливіший титул переходу прав на землю. Велика юридична вага цієї основи, цієї спадковості маетків, виявляється, зосібна, в тому, що такі маетки набували назви „отчизных”. От цієї „отчизни” по смерти батьків сини та дочки „отдалені быти не мають”.

Литовський Статут 1529 р. Розд. 3. Арт. 9. Теж по смерти отцов дети сынове и девки добра отчизного и дедизного не мають быти отдалены, але тые добра их щастки волностями и суполным правом посядут, яко княжата и панове хоруговные шляхта и мещане великого князства Литовского посядают и на пожитки свои оборочают^{3).}

Отже, Литовський Статут проводить різницю між деякими видами майна з погляду його значення й меж заповітної волі. Закон визначає долю „отчизни”, родового майна, залишаючи одну третину для заповітного розпорядження. Інші види майна, мабуть не мали такого інтересу, як „отчизна”. Це надто можна сказати про рухоме майно, що відогравало в нашому праві того часу приблизно таку саму ролю, як і в середньовічному європейському праві взагалі^{4).}

Закликаючи до спадкоємства законних спадкоємців, Литовський Статут признає їм рівні частини^{5).} І тоді має силу правило, відповідно до якого дочки при синах не дістають спадку. Лит. Стат. Розд. IV. Арт. 13. Теж уставуем, иж коли бы было неколко братю и сестр рожоных делных або неделных, а в том бы который брат умер; тогда его делница имени отчизного только на братю приходитъ. А если бы имене пришло которым колвек спадком материстое; тогда сестра промежи брати равную делницу того имени маеть мети, а з отчизного выправа^{6).}

Законних спадкоємців можна усунути від спадщини, якщо вони своєю поведінкою дають підставу на це. Лит. Стат. 1529 р. Розд. IV. Арт. 14 встановлює таке правило: .Теж уставуем, естли бы сын отца вдарил або зсоромотил, або которые втиски и прекагабанья ему учил; тогда отец может от таковых сынов всю его отчизну отдалити. А естли бы отец сына от отчизны отдалил, а иных сынов у себе

¹⁾ Пор. Литовський Статут 1529 р. Розд. VIII. Арт. 21.

²⁾ Пор. Литовський Статут 1529 р. Розд. I. Арт. 15, 16. О. С. Добров, цит. праця (окремий відбиток), стор. 2 і далі.

³⁾ Пор. ще Литовський Статут 1529 р. Розд. IV. Арт. 13.

⁴⁾ Пор. Е. Ніберг, Geschichte der Schweizerischen Privatrechts. Basel, 1893, S. 681 ff. O. Gierke, Deutsches Privatrecht. Leipzig 1905. S. 5 ff. R. Hübelg, Grundzüge des Deutschen Privatrechts. Leipzig u. Erlangen 1922. S. 163 и Ю. С. Гамбаровъ, Курсъ гражданского права. СПБ 1911. т. I, ст. 598 і далі. Н. Л. Дювернуа, Чтения по гражданскому праву, т. I. СПБ. 1892, ст. 633. ⁵⁾ Литов. Стат. 1529. Розд. IV. Арт. 15.

⁶⁾ Пор. Владими́рский-Будановъ, „Очерхи”, стор. 34—39.

не мел; тоды именья две части мают прийти на ближнихъ, а третюю часть может где хотя там обернути. А и матки под тым же обычаемъ; если бы сынъ або девка матку зсомотили, тоды также матка можетъ отдалити от своео части материостого. А вшакже тестаментомъ не маєт отец ани матка сына дочки от отчизны отдалити, лечъ, пришодши перед Господарем або перед урадником, поведити и дати на него слушные причины, тож маєт за его выступ злый записом от имени отдалити".

Як видно з зацитованого тексту, „слушные причины“ давали підставу позбавити дітей законного спадкоємства. А втім це зовсім не зміняло загального правила про межі заповітних розпоряджень. Коли-б навіть дітей було усунено від спадкоємства, то це зовсім не давало спадкодавцеві права відписувати всеніку спадщину кому він схоче. Місце усунених дітей повинні дістати за законом (і звичаєм) „ближніе“, себ-то родичі¹). І тільки третина є тая частина, що нею заповідач може розпорядитися і „может где хотя там обернути“²).

У Статуті р. 1566 ми знаходимо досить багато змін: на деяких з них ми спинимося, щоб відтінити найістотніші для нас моменти³).

Розділ восьмий Статуту 1566 присвячений тестаментам. Арт. 2-й надає право „речи рухомые“ та „именъ набытыѣ отказовати“ всім „кому хочет (заповідач) так духовным парсунам, яко свецким“. Тут-таки повторюється ту саму загальну форму надавання спадкового майна з уживанням висловів „записати“, „описати“, „отказовати“⁴).

Припускається призначати в духівниці опікунів та екзекуторів духівниці⁵). Дозволяється заповітні розпорядження на користь невольників, що їм дається волю через ті самі духівниці. „Уставуемъ, ижъ каждый якого кольвекъ стану невольнику своему, не вчинивши его на передъ вольнымъ, ничего тестаментомъ записати не можетъ, аби его первой вольнымъ учинилъ. А ведь же тестаментомъ, ижъ каждымъ листомъ явнымъ можетъ невольника своего вольнымъ учнити, а учнинвиши, тымъ же тестаментомъ можетъ ему што рухомого водль воли своее записати“⁶).

Окрему норму установлює Лит. Статут 1566 р. в арт. 5. Розд. VIII для заповітних розпоряджень „слуг путных, мещан мест неупривильеваних“ і людей „простых“. Перша категорія осіб службових була зобов'язана „путью“, служила за посланців, гінців, розвозила листи; друга являла собою людність таких міських селищ, яким не надано було особливих цивільних⁷ прав. Шо-до людей простих, то це

¹) Пор. Володимирскій-Будановъ, цитов. праця, стор. 40, визначає „бланкость“, як право родового спадкоємства.

²) Инакше О. С. Добров. Право необхідного спадкування за Литовським Статутом. 1925, стор. 3.

³) Пор. О. С. Добров, стор. 3 і далі.

⁴) Пор. Литов. Стат. 1566 р. Розд. VIII. Арт. 2, 3, 4, 5.

⁵) Пор. Литов. Стат. 1566 р. Розд. VIII. Арт. 3.

⁶) Литовський Статут 1566 р. Розд. VIII. Арт. 4.

була вільна людність земель, що їх надано було з обов'язком вносити „данину” й таке ін.¹). „Кождый съ таковыхъ людей воленъ тестаментъ чинити о речы свое рухомые и описати третю часть маєтности своее-всее, кому хочетъ, а две части тыхъ же рухомыхъ речей маеть заставити дитяти въ дому своеемъ, для отслугования съ тое земли свое, на которой седить; а не будеть ли мети детей ино предсте две части маєтности его маеть зостати въ дому его ку службе оного пана, на чьей земли седить. А если бы дети будучи вольные, а хотѣли прочъ пойти, тогды кую две части маєтности вземши мауть пойти прочъ, только землю мауть пану своему подати и съ житомъ, засеянымъ, и съ хоромами съ тымъ всимъ, съ чымъ будеть тую землю пана своего на службу взялъ”.

Закон дозволяє цим особам третю частину одписати кому заповідач хоче. Але решта повинна піти законним спадкоємцям, а якщо немає дітей, то панові. Отож, і тут вихідна точка — надавання заповітній волі певної частини на розпорядження.

Підстави для позбавлення спадщини в другому Статуті Розд. III Арт. 7 набули дальншого розвитку й деталізації²). А як загальне правило, Статут 1566 р.³) установлює: „ижъ по смерти отцовъ и матокъ ихъ дети сынове и дочки отчизны а материны не мауть быти отдалены, але они сами и щадки на властные кровные и близкие правомъ прирожонымъ и слушне набытымъ звычаемъ стародавнымъ и тежъ статутомъ першимъ и теперишнимъ мауть посягнути и одержати, и тые добра на пожыток свой оборочати вечными часы”. Це саме правило поширює свій вплив і на вислужений і на набутий маєток. Дістають спадок брати, невідділені сестри одержують „праву” з четвертої частини всякого майна. В „материзне“ брати й сестри ділять спадщину нарівно. Стан змінюється, якщо не залишилося ані братів (синів), ані їхніх нащадків. Тоді „вся отчизна и всякимъ обычаемъ набытые именья засе на сестры и на ихъ потомство спадываетъ”.

Якщо немає дітей, синів та дочек і їхніх нащадків, то це тягне за собою переход усього спадкового майна до дальших спадкоємців за законом — до родичів, причому „отчизна вся такожъ всякимъ обычаемъ слушное набытье именья и маєтности на близкихъ спадывать маеть, который есть найближший до отчизны по мечу”. Так само „материзна“ спадає найближчим родичам по матері.

Передбачивши ці випадки, артикул Литовського Статуту, що його ми розглядаємо, в кінці дає ще такі важливі вказівки: „А где потомства близкихъ и щадковъ изъ слядковъ (спадкоємців) и надальшого вже бы въ поколению кровныхъ близкихъ не достало, и никому отъ нихъ записано и заведено не было; тогды по тыхъ и по таковыхъ обы-

¹) Пор. Влади́мирскій-Будановъ. Очерки по истории Литовско-Русского права. В. I, стор. 10 і далі. В. III, стор. 7 і далі, 20 і далі. Добров, стор. 7.

²) Пор. Добров, стор. 4 і далі. ³) Розд. III. Арт. 14.

чаемъ именъ спадковъ на насъ Господаря Великого Княза Литовскаго, и потомковъ Великого Князства Литовскаго приходити будеть".

Якщо немає дітей і їхніх нащадків, кревних родичів взагалі, що йм можна було-б одписати спадкове майно, то спадкове майно спадає на великого князя.

Ось що, на нашу думку, означає наведений текст артикула 14.

Розглянувши постанови Литовського Статуту 1529 та 1566 рр.¹⁾, мусимо зробити висновок, що тогочасне законодавство не вимагало призначати в духівниці спадкоємця; духівниця могла мати в собі досить різноманітні розпорядження майнової й немайнової природи, припускалося надавати всю спадщину, її частину або відписувати окремі види майна чи речей. Нарешті, що-до майна, яке можна було назвати родовим з погляду його походження й дальшої долі, то литовське законодавство виявляє цілком певний погляд, указуючи призначення для цього майна. Інакше сказати, закон приділяє на заповітні розпорядження певну частину, а що-до всієї іншої спадщини, то він закликає до спадкоємства спадкоємців по закону.

Перейдімо до вивчення актів духівниць і спробуймо витягти з них дані, що можуть висвітлити ті сторони заповітного права, що їх ми зазначили.

ІІ.

У способах надавання майна в разі смерті наші духівниці виявляють велику різноманітність; проте форми вислову ті самі спільні, що їх нам доводилося зустрічати в законодавчих джерелах, повторюються і в наших актах. Переважна форма висловів — це „записую, даю, дарую и отписую”. Так у духівниці дружини Кременецького старости кн. Ганни Деспотівни Збаразької 1575 р., за якою вона свої численні маєтки, що дісталася од першого чоловіка кн. Федора Сангушка, відписує унукам своїм од померлого сина кн. Романа, а литовські маєтки — іншим своїм унукам (по дочці)²⁾, сказано: „что ся дотыче именъ моихъ, которые я по небожчику славное памяти малюонку моему князю Федору Сангушку от сыновъ моих в одделе мела и держала, то есть замокъ Локачи, место Локачи и з волостью к нему прислуhaющими село Кручики (далі перераховується низка слів і дворів) даю дарую и отписую по животе моемъ детемъ сына моего князя Романа, внукомъ моимъ милымъ, князю Федору, княжне Марине, княжне Александре и княжне Федоре Сангушковичомъ. Мають они ты... деръжати, вживати яко власную отчину свою. Такъ теж... (маєтки?) мои власною набытья куплю мою, то есть двор и место Берестечко, село старое Бересткое, двор

¹⁾ Ми не розглядаємо Литовського Статуту 1588 р. Для питання, яке вивчаємо, він не має ваги. Пор. М. П. Василенко, Записки Соціально-Економічного Відділу. Том II — III. 1926, стор. 235 і далі.

²⁾ Книга 1575 р. № 2049, акт № 21, стор. 158 і далі.

и село Зубилло, двор и село Половиця Шельвова.. Тые именья вышай помененые яко властную куплю мою з стадом конским, всимъ, што есть в Берестку и з овцами и зо всимъ навсе остатнею волею мою симъ тестаментомъ моимъ приворочамъ даю, дарую и отписую по животе моем дочце сына моего князя Романа, а внучце моей милой меншой княжне Федоре Сангушковне. Маеть она держати, вживати яко властность свою, што течъ именья властного набытья купля моя в Литве, в повете Новгородскомъ лежачие, то есть двор и место Ягира село Ремшковичъ село Черневичи и Кобыльчики, село Задыбка (далі йде перерахування)... тые именья вышай помененые яко властную куплю мою остатнею волею мою симъ тестаментомъ по животе моемъ приворочемъ даю, дарую и отписую внукамъ моимъ Федору, пану Михайлу, пану Андрею, пану Александру Петровичом Загорским. Мауть они тые именья вси держати, вживати яко властность свою*.

У наведеній духівниці призначаються спадкоємці. Про це ясно свідчить увесь контекст з докладним указанням на всю широкість уповноважень спадкоємців. І в багатьох інших духівницях ми зустрічаємо таке саме призначення спадкоємців до всього спадкового майна або до певної його частини. Наводимо ще скількись зразків із численних духівниць XVI і XVII віків, де можна спостерегати такі призначення спадкоємців. У духівниці земянина Яцька Русина 1563¹⁾), що в ній заповідач записує на третині маєтку Берестечка сто кіл грошей литовської монети, читаемо: „теж што ся дотычет маєтности мои речей рухомых, грошей готовых²⁾), коней ездных, быдла рогатого, свиней, гусей, тую всю маєтность мою што колвек в долгу моем мам от мала и до велика з ласки и милости моей малжонское даю, дарую и сим листом моим записую малжонце, моей паней Мари. Маєт малжонка моя тую всю маєтность мою, речи рухомые и вси статки домовыe к рукам своим держати, того вживати яко властности своєї до живота своєго, а браття кровные и дети мои вовсе то если чинася (?) вступовати и от того ее отдаляти и ничего, а дому мети и мовити не мают, и волна будет малжонка моя тыи вси речи на сем листе моем помененые, к рукам своим побравши сама вживати до живота своєго, а по животе ее и то все што достане, то все маєт сыну моему прийти яко властность его*.

У нашій духівниці ми маємо крім призначення первого спадкоємця ще й призначення додаткового, дальншого спадкоємця, що до нього повинно перейти все спадкове майно по смерті первого спадкоємця.

. У духівниці Дмитра Рогозенського 1572 р., заповідач, залишивши дружині в довічне володіння села Рогізне, Вороничі Вовковиї Й Казиновиї, про рухоме своє майно каже так: „особливe дарую и за-

¹⁾ Книга 1563 р. № 2037, акт № 21.

²⁾ і далі читаемо: „золота, серебра, перел, шат, цьюж, всого статку домового”.

писую ей жоне моей милой паней Орине Болбасовне на вечность всю маєтность свою рухомую, золото, серебро, пинези готовые, цыни, медь, шаты, кони ездные, быдло рогатое и нерогатое, гумна, пашню всякую якъ в гумняхъ такъ и на полях засеянную и иные всякие речи рухомые от мала до велика, домовство мое и спрят всякий што колвекъ речами рухомими может названо и в обецъ меновано быти ничего с тых всих речей маєтности мое рухаюче на братю и по братаничи такъ повинные и кровные свои не зоставуючи, и волна она будет, жона моя, пани Орина, тымъ всемъ яко правдивую властностью своею подлуг дарования моего, а воли и подобання своего шафовати и на лепший пожиток свой яко сама наделей розумеочи оборочати вечными и непорушными часи, а брат и братаничи и некоторым кровным близким и повиноватымъ моимъ не надобися в то ничим вступовати".

В духівниці Андрія Русина Берестецького, 1572 р., знаходимо призначення молодшої дочки заповідача Насті. Заповідач користається з такої самої формули призначення. „То все што бы ся одно в дому моем зостало и по животе моемъ показа(лось), то все ей, дочце моей милой Настаси, даю, дарю и симъ тестаментомъ моим на вечность отписую, которые вси речи от мала и до велика маєтность их милость панове опекунове на реестръ списати и то обернувши ку пожитку помененое дочки моєї Настаси, когда лет доростет и замуж пойдет, в целе ей отdatи".

Наведімо ще духівницю І. Невмирицького. Заповідач призначає спадкоємцями дружину й дітей своїх. Після звичайних розпоряджень про порядок похорону заповідач пише: „а што се дотычет дом мой у селе Невмиричо зо всим будованьем... в себе маєт... и брати моєе рожоное Тишка, Марка, Яцка разделу ровного зостало, до того маєтность моя рухомая, быдло великое и малое, што колвекъ ест грунты мои, то ест нивы сеножати, лесы, боры, дубровы, дерево бортное зо пчолами и без пчол, також гумно и збоже вшелякое, которое я маю, да мои теж листы на долги. А без листу што колвек долгов меновите на прод брат мой Марк винен мне за коня полторы копы грошай, брат мой Яцко винен мене за рушницу копу грошай, Иван Дмитрович винен мне грошай (іде за тим дальше перерахування) все яко сам уживал вшеляких пожитков малых и великих помяненых и непомяненых и што бы колвек моим се называти мело, не зоставуючи ни на кого ничего при зуполному розуми моем остаточною волею мою сим тестаментом моим то все отписую по животе моем жоне моей милой Евде Сахновне Невмирицкой и детем моим сынем и дочкам, которым з нею сплодил и вона ломененая жона моя детми моими у том дому моем по животе моем будучи и живучи вшелякою маєтностью што се звыш поменено держат и вживат и в шафунку моем, так яко я сам уживал. Если бы жона моя замуж пойти хотела, тогды волно ест

ей пойти, а пошедше замуж предсे при детех моих и всее маєтності моєе, яко се поменено, до лет детей моих уживат мають, а где дети мои лет до возрасту, тогды при отчизне и при дворе моем зостати маєт, а маєтность рухомую, што колвек будет, жона моя у той час по половини поделити мают з детми моими, а где бы з воли Божоє детей моих з уяких мер не стало, тогды вся маєтность рухомая от мала и до велика и дом мой зовсім будуванем и с пляцем жоне моїй отписую и при ней вечными часы достати маєт".

В духівниці дворянки Палагеї Невмирицької 1647 р.¹⁾ заповідачка залишає свою спадкову долю в маєтках з усіма принадлежностями й пожитками зятеві своєму Іллі Левковському: „дарую и записую часть мою властную, дедичную, которая на мене принаджала от сестры моей рожоной... а повинные мои близкии кревнии жодного импедименту зятеви моему и потомкомъ его чинити не имеютъ".

В тестаменті земянки Марії Рудецької²⁾ заповідачка розказує історію того, як вона діставала майно від покійного чоловіка та як установлено було „въно" в третині маєтку чоловіка (две частини „правом при рожоним" спадають на дочку), і собі теж розпоряджається записаним на ней „въном" і всім своїм іншим майном, призначаючи за свою загальну спадкоємцю дочку Вівдю. І тут повторюється вже відома нам формула: „въном тым же, которое мам от мужа моего на третьей части оправъ и на то по животе моем даю и дарую и отписую тым тестаментом моим дочку мою милую панну Овдотю"... Проте тут-же йде за цим і призначення підспадкоємців на той випадок, коли помре дочка: „а чего Боже уховай на дочку мою часу смерти, то тое вено мое, яко выше описано триста коп грошей, так и все рухомые речи никому іншому прийти не мають, итак з близких кревних моих, яко объчих... лечь сестре моїй панії Настасі Тихновій Хомековій и ее милости потомству, и волность даю с милости тым шафовать".

Отакі деякі зразки духівниць. Їх можна-б ще на багато збільшити. Проте й поданих зразків досить для того, щоб уявити собі загальний характер заповітних призначень. В досить одноманітних висловах у багатьох духівницях повторюється одинаковий і по суті зміст розпоряджень. Слідом за смутливим визнанням того, що людське існування тлінне, а смерть неминуча, заповідачі наказують, де й яким порядком треба їх поховати, а так само роблять розпорядження про помин душі, а потім указують, кому повинна дістатися спадщина в цілому або в частинах, віддаляючи од наданого призначенням спадкоємцям майна всіх інших кревних і близьких. Це віддалення кревних і близьких, слід одзначити, не проминено ні в одній з тих духівниць,

¹⁾ Архивъ Юго-Западной Россіи. Часть IV, т. I. Кіевъ 1867, стор. 93 і далі. (Книга Овруцкая 1678 — 1680 рр. № 3209, 230).

²⁾ Опись и книга 1554 р. 2038, акт № 2.

що їх довелося нам прочитати. Переважний об'єкт заповітних розпоряджень—все рухоме майно, що звичайно перераховується в загальних рисах, золото, срібло, мідь, худоба, хатній скарб, з додатком: усе від малого й до великого і все, що можна вважати за рухоме майно. Нам здається очевидним, що в нашому праві XVI та XVII в. окремі майнові комплекси, майно рухоме, лежаче, отчизне й материнське, куплене—мали своє особливі призначення¹⁾.

А втім, перейдімо до з'ясування інших розпоряджень, що трапляються в наших духівницях.

III.

Поруч прямих указівок спадкоємців на всю спадщину або на яку-небудь частину її трапляються нерідко духівниці, де містяться розпорядження тільки про які-небудь певні речі, маєтки або майно і в той самий час про інше майно не згадується. В деяких духівницях знаходимо вказівки, що до одписаного майна ніхто, окрім заповітного спадкоємця, не повинен мати, згідно з заповідачевою волею, ніякого відношення. Це дає підставу зробити той висновок, що в іншому майні, що його не зачіпає духівниця, матиме чинність спадкоємство спадкоємців по закону. В деяких духівницях заповідач дає розпорядження душоприказникам виплатити борги, видати відписані різним особам речі, зовсім не турбуючись про все інше спадкове майно.

В духівниці земянки Ганни Добринської²⁾ надаються в доживотне володіння її чоловікові Андрієві маєтки отчизні з дворами, людьми, пожитками. По смерті чоловіка майно повинні дістати в спадщину діти в рівних частинах. А дочці Ганні заповідачка залишає окремий маєток. В духівниці земяніна Яна Гурка Омелянського³⁾ міститься розпорядження про все рухоме майно (в половинній частці дружині, в половинній—дітям). А крім того згадується про двір і маєток: „все (речі рухомі та інш.) отписую жоне моєй Настасьї половину, а деткам моим другая половина. И имеет жона моя и з детскими моими во дворе и в имено моем в Омеленої мешкати аж до живота своего. А в то ся вступовати не имеет а ни брат мой, пан Федор Гурко Омеланский, а ни дети его, а ни сестра моя, а ни близкий кревный мой в то ся вступовати не имеют. Одно во всем ся жона моя имеет справовати под ведомостю опекунов моих“. Спадкоємниця в половині рухомого майна набуває права жити у дворі і в родовому маєткові спадкодавця, а дальшу долю цього родового майна духівниця не зазначає. Воно перейде в порядкові спадкоємства по закону.

¹⁾ Що-до німецького й англійського права пор. R. Hübner. *Grundzüge des deutschen Privatrechtes*. 1922. S. 676 ff.

²⁾ Опис і книга 1574 р., № 2048, акт № 448.

³⁾ Опис і книга 1576 р., № 2050, акт № 186.

Про окремі об'єкти каже в духівниці Семен Левковський¹⁾: kocioł, który kupiłem za swoie pieniądze własne także f krowe i pszczoły dwoje w ulach leguię i odkazuię bratannie mojej Domnie Stefanowej Niewmiryckiej także z ruchomych rzeczy które pozostały w domu mojem własnym dziedzicznym na siedlisku Hezowie, które wszystkie gospodarskie rzeczy zabrawszy bezprawnie ten że pan Piotr i pan Roman Michalowicze Lewkowskie bracie rodzeni, które rzeczy wszystkie moje właśnie leguię i odkazuię tejże bratannie mojej Domnie Stefanownie Niewmiryckiej, aby przy niej pozostały, także summy pieniężne, które zabrali wysz pomieniony pan Piotr i pan Roman, braci rodzeni, szacuję na złotych dwiesci*. Тій самій Домні Невмирицькій залишається ще низка особливо позначених речей.

В духівниці Іллі Кобилінського 1682 р.²⁾ заповідач, поробивши вказівки що-до похорону і поминання душі надає в доживотне володіння своїй дружині маєтки родові й куплені („leguję i zapisuję“)³⁾ і вживаючи тих самих висловів, записує низку рухомих речей: „a ruchome rzeczy to jest bydło i konie i zboże zasiane tak młocone jako i nie młocone które jest u pana Wasila Kubilińskiego tak jare jako i ozime i długi moje na które i zapisy mam tejże milę malżonce mojej zapisuję i te zapisy wszystkie tak zeznane jako i ręczne na też małżonkę moją wlewam i tym testamentem moim lej zapisuję i wolów pare która jest u pana Wasila Kubilińskiego, która małżonka moja ma odszukać a odszukawszy którego kolwiek z tych wolów swieszczenikowi cerkwie Meleńowskiej oddać ma“. Наш заповідач точно описує обсяг прав, що з них повинна користатися дружина, „aby po śmierci mojej rostirków jakich nie było między milą małżonką moją a bracią moją stryjeczną i innemi pokrewnimi memi“. Дружина повинна стати за спадкоємцю рухомого майна і дістати в доживотне володіння нерухомості спадcodавця, проте остаточно ці останні мусять спасти спадкоємцеві по закону.

В деяких духівницях ми спостерегаємо розподіл грошових сум між низкою осіб з указівкою джерела діставання. В інших духівницях знаходимо розподіл окремих предметів, що входять до складу майна спадcodавця або підтвердження низки розпоряджень, що їх зробив заповідач. В духівниці Барбари Зборацької 1562 р.⁴⁾ маємо поруч запису всього рухомого майна дочці заповідачки кн. Барбари Олександровні другий запис „на суму пинезей пять сотъ копъ грошей вена“, а так само остаточне визначення частки набутого сумісно

¹⁾ Архивъ Юго-Западной Россіи. Ч. IV, т. I, стор. 135 (книга гродская, овруцкая, 1681—1682, № 3210, л. 62).

²⁾ Архивъ Юго-Западной Россіи. Ч. IV, т. I, стор. 148 і далі (книга гродская, овруцкая, № 3210, л. 365).

³⁾ Що-до терміну „отписывать“ пор. М. Ф. Владімірскій-Будановъ: Формы крестьянского землевладіння въ Западной Россіи XVI вѣка. Стор. 9.

⁴⁾ Книга 1562 р. № 2038, акт № 56.

з чоловіком спадкодавиці маєтку та деяких рухомих речей. І ця духівниця далеко не охоплює всієї спадщини. Є вказівки тільки про окремі частини чи предмети. Наша духівниця неначе припускає, що може існувати певний порядок спадкового переходу майна, до якого в додаток дає свої розпорядження заповідач¹⁾. В деяких духівницях можна зустрінути призначення легатів,—виконання їх покладається на одного з спадкоємців. Так, Іван Білостоцький у своїй духівниці²⁾ надає в доживотне володіння дружині своїй родовий маєток Білий Сток, робить на її користь запис на третину своїх маєтків, їй саме залишає все рухоме майно, що по смерті дружини повинно спасти дітям заповідача. Далі заповідач призначає „менованъное имене мое Белый стокъ по животе ее, матъки своей, маєть сынъ же мой Иванъ зо всимъ къ рукамъ и в моц свою взяти, а што ся дотычетъ дочокъ моихъ Марухъны и Ганъ-ны, тымъ отписую вена готовыхъ грошей, по сту копъ грошей личъ-бы литовъское, якожъ старшой Марухънъе сто копъ грошей есть готовыхъ въ захованью въ жоны моее и выправа вся водле потребы готова, а меншой Ганънухнъе сынъ мой сто копъ и выправу такую-жъ маєть дати яко и старшой от мене есть зготовано. К тому имъ же, дочкамъ моимъ, по два возники и по коню ездъному стада моего сынъ мой Иванъ дати маєть и жоне моей два возники гнедых и коня ездного одного бахмата чалог дал...“ Подібну низку легатів містить і духівниця підстаростого Вінницького Андрія Єльця (1567 р.)³⁾. Заповідач, призначивши опікунів і давши їм укаївки, записує „вѣна“ дружини всією сумою триста кіп грошей на всіх маєтках отчизних, що дружина може держати їх і користатися до того часу, поки спадкоємець по закону — „меюще еще рождается дитя завещателя“, а коли цієї дитини не буде,—брати, сестри й близькі встановлену суму грошей віддадуть і сповна заплатять. Дружині заповідач залишає і всі речі рухомі „от мала и до велика“, віддаляючи всіх близьких своїх од цього майна, проте та саме спадкоємиця по духівниці повинна використати розпорядження заповідача. „Одно ж маєт жона моя Маря за провод тела моего грешного дати священником на собор Овруцький коня моего серого, прозвищом Кочуба, а зятю моему милому пану Богуфану Павши маєт дати и коня находника моего мышастого, а саблю турецкую без сребра, а игумену Пречистскому Заручайскому маєт дати кожух мой чабанский“.

В духівниці земяніна Павла Чернєвського 1569 р.⁴⁾ заповідач встановлює доживотне володіння дружині своїй Катерині на маєток

¹⁾ Пор. що-до німецького права O. Gierke. Grundzüge des deutschen Privatrechts. Holtsendorf-Kohler's Encyclopädie der Rechtswissenschaft. Bd. I, 7. Aufl. 1915, S. 289.

²⁾ Книга 1575 р. № 2049, акт № 6.

³⁾ Книга земська луцька 1565—1569 рр. № 2033, арк. 233. Надруковано в „Архів Ю. З. Россії“. Ч. VIII, т. III, стор. 141 і далі.

⁴⁾ Книга Владимирська 1569 р. № 954, арк. 41. Надруковано в „Архів Ю. З. Россії“. Ч. VIII, т. III, стор. 191 і далі.

Мерковичі, на тому самому маєткові записує й дарує дружині триста кіл грошей („волна она будет тую триста коп грошей, на том именю Мерковичах от мене ей записаную, так приживоте, як и по животе своем отдать, даровать, кому хотечи записати и ку своему лепшому а пожиточному обернути”), дарує й записує всі рухомі речі свої й гроши „готовые и на долзех”. В маєтку Войниному, що його спадкоєвець дістав „за верные послуги” і що король підтвердив і „упривелевати рачил”¹⁾), дружина спадкоєвеца Катерина має проживати до повноліття дітей, „а коли дети лет доростут, на тот час им она будет повинна тое имене непенно поступити”. А якщо-б дружина померла до того, як дійти повних літ, то на такий випадок заповідач призначає на опікуна й виконавця заповіту зятя Война Леневського. Цей останній повинен повіддавати дочок заміж. В іншому має бути спадкоємство по закону, що сполучається з усіма згаданими заповітними розпорядженнями. Інакше сказати, немає непримиренности між одночасовою чинністю двох порядків — заповітного й законного. Щоб розпорядження заповідачеві були дійсні, не треба обов'язково й неодмінно призначати спадкоємця, що йому-б тільки й можна було доручити переведення в життя заповітних розпоряджень. Можна призначити для виконання розпоряджень душоприказника, можна приписати здійснення розпоряджень опікунам, як часто висловлюються наші духовні, об'єднуючи в одній особі і опікуна над малолітками і виконавця заповіту. І такі розпорядження зберегають свою силу й відносно спадкоємців по закону.

Подамо ще декілька фактів, хай вони пояснять цікаві для нас питання.

Земянка Марина Чаплич²⁾ „отказывает” своєму пасинкові Федорові Кад'яновичу Чапличу „на погреб тела и памяти души моей сто коп грошей литовское личбы, которую сумму пинезей (маєт) на именях закупных на Новгородъичах и Болошковъчах”. „За тою сумою маєт тело (спадкоєвиці) до Киева манастиря Пречистое Богу матере отправадити, а такъ водле звыкости закону нашего христианского поховать и в суботник звечистый вписати на сорокоуст и на все потреби погребу належачие дать и такъ же двѣ святости моих сребромъ отправлены и образ Пречистое, а образ святого Николы у церкви поставить и тыи кони мои, на которых тело мое маєт отвезено быти, тем же на манастырь маєт дать, а з особна других пинезей, который при мне есть для памяти души моей на манастырь Пречистое Богородицы Слуцку пять копъ грошей, на церковь Шпановскую копу грошей” (по тому йде низка таких самих відписів).

Євфімія Ляховицька в своїй (потім скасованій) духівниці залишає запис віна свого в третій частині маєтків покійного свого чоловіка.

¹⁾ Пор. М. Ф. Владімірскій-Будановъ. Формы крестьянского землевладѣнія въ Западной Россіи XVI вѣка. Стор. 3 і далі. Очерки изъ исторіи Литовско-Русского права. Кіевъ 1892. Стор. 18 і далі. ²⁾ Книга 1564 р. № 2088, акт № 29 с. 203.

віка і третю частину стада синові Федорові, рухоме майно з загальним переліком його — молодшим дочкам, віддаляючи від цього останнього майна як сина, так однаково і старшу дочку, що вже дістали виділ од батька й матери. На сина заповідачка покладає обов'язок „віправити” заміж незаміжніх дочок. „Сын мой Федор давати сот коп грошей литовское личбы дать имъ посагу выпъравуючи з имени повинен будет дать, никакли что ся дотычет иных речей шат, перел, платья, цыну, меди и иное выправы, кроме коней, того Федор неповинен будет давать тымъ обеемъ дочкамъ моимъ, бомъ я для того имъ речи свои рухомые отдала вси”. В духівниці Якова Войни Немировича¹) заповідач записує по душі своїй церкві с. Земенське, село Марків став, матері своїй низку сіл, дружині своїй oddає в доживотне володіння низку сіл, записує зятеві й сестрі декілька маєтків, дає розпорядження заплатити борги й віправити на вимоги, монастиреві Печерському відписує: „панцырь и кожух куний”, залишає дружині половину стада, а другу половину доручає дружині продати і вторговану суму грошей oddати по душі, нарешті встановлює ще низку легатів.

Магдалена Чарторийська (1571), заповідаючи все своє рухоме майно синові Михайліві і віддаляючи від нього інших спадкоємців — синів, дочок та всіх інших нащадків, призначає низку видач по душі, що повинен виконати син Михайліо²).

Князь Михайліо Чарторийський, син оце зараз згаданої Магдалени Чарторийської, в своїй духівниці (1582 р.) записує дружині своїй половину всього рухомого майна і право користування на маєтки волинські і ті, що лежали в великому князівстві Литовському, „до лет детей, або поки (дружина княгиня Софья) замужъ не пойдетъ”. Про інші частини свого майна заповідач не говорить. Вони передуть до спадкоємців по закону. Заповідач тільки призначає опікунів і душоприказників, даючи їм інструкції, як має бути виконана його воля, виплачено борги, видано легати, обдаровано служників.

Ми могли б навести ще багато подібних актів, які свідчать про те, що заповітне спадкоємство йшло поруч спадкоємства по закону, надавання легатів йшло вкупі з прямим призначенням спадкоємців, або обтяжувало спадкоємців по закону, а іноді виконання легатів, видач по душі припадало на самих легатарів, що трапляється в духівницях без призначення спадкоємця. Таким чином, різноманітні види заповітних розпоряджень і спадкоємство по закону не суперечать рішуче і не виключають одно одного, а можливі й припустимі одно після іншого. Наочанку, в певних категоріях (рухоме майно) і частинах спадкового майна дозволялося цілком вільне заповітне розпорядження, що регулярно йшло в супроводі віддалення нових спад-

¹) Пор. Архів Ю. З. Россії. Ч. VII, т. I. Київъ 1886, стор. 11 і далі.

²) Пор. Архів Ю. З. Россії. Ч. VII, т. I, стор. 29 і далі.

коемців по закону, причому більшість духівниць нічим не мотивують такого віддалення.

IV.

Уже з наведених раніше актів духівниць почасти видно межі заповітної волі і видно обриси частки, що нею можна орудувати. В усіх духівницях, що становили предмет нашого вивчення, містяться розпорядження рухомим майном у всьому його обсязі (здебільшого на користь будь-якого подружжя, що пережило), або в окремих його частинах. У багатьох є розпорядження відносно відбирання платежів і сплати боргів, виділи по душі й призначення на користь церкви. Дістають спадок у цьому майні і одержують відпис як близькі до спадкодавця, так і сторонні, служники, особи, що стали у помочі або послузі спадкодавцеві.

Так само, як і рухоме майно, і куплені маєтки згадуються окремо від маєтків родових, отчизних і материзних.

В духівниці 1561 р.¹⁾ заповідачка Марія Приведівська, залишаючи чоловікові свою рухомість, покладає на нього обов'язок зробити декілька видач із цієї рухомості по душі.

Таке саме розпорядження на користь дружини робить, виряжуючись на війну, князь Андрій Масальський²⁾. „Все што кольвеk названо и поменено речею рухомою быти может, то всее от мала и до велика даю, дарую и сим листом моим на вечность записую по животе своем жоне моей милой княгине Ганне Богдановне Путатича“. Ніхто з братів, близьких і кревних заповідача не повинен втручатися й доходити цього майна.

Багато історичних фактів дає духівниця князя Олександра Чарторийського³⁾. Заповідач залишає до користування своїй дружині декілька маєтків. „Двор мой на име Селце, с фольварком з Бубновомъ, з селом з житаньми и приселком Навротинским, монастырь Чесного Хреста и в Литве дворъ мой Столовичи, и тому имене мое Горки на реци Припяти, данники и половицу манастира отъчины мое земенского с фольварки и селы манастирскими; маеть жона моя Магдалена Деспотовна тыи вси имена вышайменованые держати и их уживати зо всима платы, доходы и с пожитъками, з службами, зо вшеллякими повинностями якимъ кольвеkъ именемъ названы або поменены быти могутъ“. Зовсім інакше висловлюється заповідач про гроши, що він записує їх своїй дружині. „Которую суму пенезей десять тысячей золотых полских волна будет жона моя княгиня Магдалена Деспотовна при животе и по животе своем, кому хотячи, отдать, даровать и на тых же именах записовать и тыми водлуг баченя своего шафовать, яко сама найлепший

¹⁾ Книга № 1535, акт № 1.

²⁾ Книга 1561 р. № 2036, акт № 4 с. 110.

³⁾ 1569 р. Пор. Архивъ Ю. З. Россіи Ч. VIII, т. IV. Кіевъ 1907. Стор. 34 і далі.

розумети буде". Однак oprіч згаданих маєтків заповідач залишає по собі ще маєтки Литовські. „Одвишокъ и двора Олдова с фольварки и селы, к ним прислужающими, которые небожчикъ князь Иван Вишневецкий даровал и записал жоне своей, которая, по животе его, за мною будучи, мне тые именя даровала и записала и перед урядомъ, то есть, перед его милостью паном воеводою виленскимъ небожчикомъ, сознала,— на тых именя жона моя до живота своего мешкати маеть: а по животе ее тые именя никому иншому, tolko сынови моему милому князю Михаилу быти мауть в ечными часы". Рухомість спадкодавець заповідає дружині. Okремо згадує спадкодавець про маєтки отчизні й куплені. „Штося дотычет сына моего князя Михайла, тому именя отчизніе купленные, и за якимъ колвекъ правом я держаль, все быти мают". Цей самий спадкоємець повинен сплатити борги спадкодавцеві. Однак, у спадкодавця була ще дочка Марина. Чи мала вона право дістати спадок? Ця дочка, коли виходила заміж, одержала „віправу", „посаг", що їй і належало одержати. Через це вона й чоловік її офіційно визнали, що „ижъ ся имъ во всемъ досыть стало и вже некоторых речий и жадного права так зомною, як з женою, з сыномъ нашимъ, вести ни мауть, а ни томъ мовити могут". Отож, дружина — спадкоємиця в рухомому майні, вона й доживотница, син — спадкоємець у всьому майні, oprіч рухомого. Дочка при сині — не спадкоємиця. Вона одержала „віправу", коли йшла заміж.

Особливий стан родового майна, отчизного й материзного, виявляється з дуже багатьох духівниць. Одна третина — це звичайна заповідна частка в цій категорії заповідних маєтків.

Олена Куровонська у своїй духівниці¹⁾ пояснює, що її чоловік багато поклав праці над упорядкуванням її маєтків „так отчизніх, яко по дядку нашему пану Семену Цате правомъ прирожноымъ пришlyх на нас спалыхъ с сестрами моими рожоными и зъ зятми моими". Крім того, він „двое вено дядиной и сестре (заповідачки) своими властными грошмы платил". Тому заповідачка дає таке розпорядження: „с тых причин даю, дарую и записую его милости пану малжонку моему милому за тот наклад его две части тых имений моих отчизных в Борщовице, в Лаврове и в Мытыщах в певной суме пензей, то есть в тысячи копах грошей, монеты и личбы Литовское личачи в грошъ по десят пензей белыхъ, а третью часть тых же именей моихъ вышъше менованныхъ записала есми ему малжонъку своему милому на вечность". Од цієї частини всі інші спадкоємці, діти, сестри, близькі віддаляються.

В духівниці земяніна Гаврила Гулевича Воютинського²⁾, призначаючи на спадкоємицю рухомості дружину свою Марію, заповідач записує двісті трицять кіп грошей на третю частину всього (родового) маєтку Воютина. Син спадкодавця дістав свою частину отчизни

¹⁾ Книга 1562 р. № 2038, акт № 39 с. 274.

²⁾ Книга 1565 р. № 2039, акт № 41. с. 403.

Й дідизни за життя спадкодавця свого. На третині своїх маєтків, що залишилася вільна, заповідач записує „посаг и выправу” дочці Раїні.

Земянин Василь Привередівський¹⁾) залишає спадкоємицею свого рухомого майна і однієї третини своїх родових маєтків дружину Марію кн. Яновицьку. Йй доручає спадкодавець попіклуватися за душу його і поробити видачі церкві. „Отписую третюю часть ей малжонце моей милой пани Мари княжне Яновицкой вечне и ничим непорушно даю, дарую и самъ тестаментомъ а остаточно волею своею записую дворъ зо всею селидбою сполми дворнею ми зъ сеножатми, зъ гаемъ, з боромъ и деревомъ борчтнымъ, зъ ставы, зъ ставищами, з млиномъ и зъ его вымельки, з людьми тяглыми подворишними, з бояры, з огородниками и с подуседки зъ их полми и сеножатми, тая часть именъя моего Привередова самя в себе в пожитках в границах, в межах и в обиходах своих має ничего на сына своего Яска, на брата рожоного, сестру и всех близких, кровных и повиноватых своих не оставуючи а две части того же именъя моего отчизного Привередова ей малжонце жъ моей милой Mari Еловицкой тымъ моимъ тестаментомъ в двух сотъ копах гройш Литовских записую, а што ся дотычет сына моего, дитяти малого Яска, которого есми з нею малжонкою своею спълодилъ, того Яска малжонка моя милая зо всим держати и вживати до лет того сына моего Яска маєть и вольна буде, а коли тот сынъ мой своих зуполних доросте, на тот час она малжонка моя милая только тую третюю часть, которую ей записал на вечность, держати и кому хотячи отdatи, даровати, продати, заменити, записати на вечность вольна буде, але тые две части тому сыну моему подати маєт”.

Вдова старости Кременецького Софія Семашкова одписує²⁾ третю частину „имена Добрятинского, людей тяглых и бояр, ставов, млинов и всякихъ пожитковъ, доходов и повинностей тыхъ людей” дочці своїй Олександрі. Сини, спадкоємці по закону, повинні за наказом заповідачки „выправить” сестру заміж і дати їй „посаг”.

Той самий порядок надавання однієї третини зустрічаємо в духовниці Аграфени Козинської³⁾). „А што ся ткнет тыхъ именей моихъ материстыхъ, которые я теперешнего часу в себе держу, то есть именее Моквинъ, Пишицы, Терешов, тыхъ моихъ именей никому не даю, оныхъ злецывам только две части двомъ деткам нашим Ивану и Федоре, а третюю часть тыхъ именей моихъ записую и дарую на вечные часы мужу моему Дмитру Козинскому, якож муж мой за тым обдарованъ в сей моей духовнице волен тую третюю часть оныхъ именей моихъ отdatи, продати и к своему ужиточному оборочати, водлуг воли своей шафовати и для того дарую и записую через свою мою духовницу тяя трехъ именей своих тую третюю часть мужу своему”.

¹⁾ Книга 1568 р. № 2042, акт № 252. с. 195.

²⁾ Книга 1576 р. № 2050, акт № 7, л. д. 3.

³⁾ Книга 1561 р. № 2035, акт № 9 с. 124.

Петро Мильський призначає в своїй духівниці ¹⁾ третю частину маєтків отчизних Вербаїва, Лагманова, Гати і з рухомістю дочці Марії. Вона й її нащадки мають держати, користатися й залишити за собою на вічність цю частину. В іншому дістають спадок сини спадкодавця.

В широкій духівниці князя Якова Васильовича Крокотки-Єловицького ²⁾ докладно описує заповідач склад своїх маєтків отчизних. „Еловичи з бояры путными, з людьми тяглыми; з дворищи ³⁾ пустовскими, с полми и з сеножатми” з усім рухомим майном і третю частину всіх маєтків своїх залишає дружині. „То все даю, дарую и на вечность тым тестаментом моимъ описую, отделяючи то ото всіх детей, дочек и зятей моих и ихъ потомковъ, малжонце моей княгине Овдоты Олеховне на вечность”. Інші маєтки спадкодавця, „Ворсин, Чекия с их ставами, полями, гаями и сеножатями” — то вони повинні спасти дочкам заповідача.

Семен Оранський ⁴⁾ у своїй духівниці підтверджує запис на третій частині маєтків своїх отчизних — Орина, Лазкова й Линовки на користь невістки своєї Марії Семенівни Ласкович-Черницької. В інших частинах повинні дістати спадок спадкоємці по закону, внуки спадкодавця Михайло й Павло, а як-би довелося унукам цим померти безпотомно, тоді унучки спадкодавця „Марья и Хведора правомъ при рожонымъ дедичити мають въ тыхъ именяхъ”.

В переважній більшості духівниць, що ми маємо їх у своєму розпорядженню, дуже регулярно трапляється це заповітне надавання третьої частини маєтків на користь призначеної спадкоємця, за якого звичайно буває подружжя заповідаче. Ми не можемо не навести ще однієї духівниці, в якій, щоб одрізнати її від раніше зачитованих у нас актів духівниць, міститься розпорядження всіма маєтками. Заповідач призначає свою дружину спадкоємицею до всього спадкового майна, евентуально — вона повинна завдовольнятися ролею доживотної володілиці, — так у тім разі, коли в майбутньому з'являться у спадкодавця прямі спадкоємці, діти; проте, як щоб такі діти навіть з'явилися й померли, тоді становище залишається таким, як і було первісно: спадкоємицею на цей раз остаточно повинна стати дружина спадкодавцева.

Спадкодавець земянин Микола Боговитин-Шумбарський ⁵⁾ починає мотивуванням змісту своєї духівниці, а потім переходить до

¹⁾ Книга 1561 р. № 2036, акт № 5 с. 179.

²⁾ Книга 1564 р. № 2038, арх. 255. Архів Ю.-З. Россії, ч. VIII, т. III. Київъ 1909, стор. 63 і далі.

³⁾ Пор. Владімірській-Будановъ. Формы крестьянского землевладѣнія въ Литовско-Русскомъ государствѣ XVI в. (Кievskij Сборникъ въ помощь пострадавшимъ отъ неурожая. Київъ 1892), стор. 358 і далі.

⁴⁾ 1581 р. Архів Ю.-З. Россії. Ч. VIII, т. III, стор. 324 і далі.

⁵⁾ Книга гродская Луцкая 1585 р. № 2068, с. 194. (Архів Ю. З. Россії. Ч. VIII, т. III, стор. 425 і далі).

викладу своїх розпоряджень. „И жъ дознавши я великого нехути, немилости и незычливости отъ повинъных и кровъных моих противно себе, а помнячи на часъ смертельный, ижъ жадного человека, кто се одно на светъ рожден, за презренем Божим, минути не може, постерагаючи, абы маетьность моя никому ку зъгоръшено не стала, не была, с тых теди всех слушъних причинъ вышай помененых, а к тому особливе—дознавши я ку собе уприймую а щирою милость, зычъливость а повинность, услукгованье малъжонъки моєе милое панеи Евъвы Павъловичовъны и маючи вольность водле статуту права посполитого и уфали сойму Берестейского иминьями маетьностью своею, водле воли и уподобанья своею, вживаючи вольности шляхетское, шафовати... ку ведомости зоставую: в по маетьность лежачую и рухомую, то-есть именья мои отчизных и як колвекъ теперь и нахотовъ набытые все, з кгрунъты вшилякими земълеными, з дворы, фольварки, пашънями (і іншими складовими частинами маєтків), такъ-же все речи рухомые (з загальним переліком) малъжонцы моей милой паней Евъве Павловичовъне поживоте альбо отъеханю моем зъ якои причины с панъства тутешнего даю, дарую и на вечность отписую а сестру мою рожоную панью Барътотову Лашову, панью Ганъну Михайловну Боговитянъку, потомъство ей и братю мою стрычъную и их потомство, сестры, кровъные, близкие и повинъные мои, яко отъ всехъ именей, маетьности лежачие, такъ-ж и речей рухомых вечъными часы отъдаляю и от нихъ отписую”. „Леч если бы мы Панъ Богъ з ласки милосердяя своею святою рачил дати и презреет з нею, малъжонкою мою милою, мати потомъство, такъ сыны и дочки, теды малъжонка моя милая, маючи их в опеци, владзы и в хованю своею, то и маетьности от мене ей записаной лежачой, тратити, никому отдавати, даровати а ни записовати не маеть и мочи не будеть”. Коли діти дійдутъ повних літ—дружина повинна віддати їм нерухомості, а речі рухомі залишити собі. Однак, коли-б „так потомство з волею Божою з сего света зошло, теды она преде малъжонка моя милая при всей маетьности моей лежачой, рухомой, вечъными часы зосътати, оную держати, вживати, владънути и по воли своей, яко ся вышай поменило, шафовати маеть вольна будет”.

В нашій духівниці заповідач, покликуючися на статут права посполитого й ухвали сойму Берестейського, віддаляє всіх своїх спадкоємців по закону і одисує в ю спадщину дружині. В інших духівницях дуже послідовно проводиться принцип розпорядження однією третиною родових маєтків і порушення такого звичайного порядку не помічається¹⁾.

¹⁾ Пор. про права на різні види нерухомого майна дослід М. Ясинського, Уставнія Земськія грамоты Литовско-Русского Государства. Кіевъ 1889, стор. 163, 167 і дал. Указаним на це джерело ми завдячуємо академікові М. П. Василенкові.

Було висловлено (високо авторитетну) думку, що в тих випадках, коли заповітне розпорядження стикається з звичайним порядком спадкоємства, майно віддається на волю заповідача¹⁾. Проте тут-же додано, що „Заповітні розпорядження зазвіди робляться на користь законних спадкоємців і лише установлюється розподіл між ними. Принаймні ми не зустріли ні одного акту духівниці на користь сторонніх²⁾. Наші дослідження заповітних актів підтверджують мало не цілком ті положення, що спадкоємцями по духовній є (мало не зазвіди) спадкоємці по закону. Проте ми гадаємо, що з цього факту доведеться зробити той висновок, що законний (чи звичайний) порядок спадкоємства мав дуже міцний ґрунт під собою. Перед твердістю й непорушністю цього порядку воля заповідача мусіла відступити на друге місце³⁾.

V.

Студії над нашими духівницями XVI й XVII вв. можуть дати дуже багато фактів, надзвичайно істотних для вияснення як загального характеру спадкоємства в ту епоху історії нашого права, так і важливих з погляду історично-юридичних подробиць. За допомогою наших джерел можна вияснити склад спадкової маси, значення зобов'язань у цій масі, актива, пасива, порядок і межі відповіальнosti за борги, функцію опікунів і душоприказників, становище спадкоємців різних категорій, забезпечення дружини, різницю між записом певної суми на третій частині та призначення у певній частині спадкового майна і т. д. Все це ще теми майбутніх дослідів. Ми тут обмежили спробу свого вивчення наших заповітних актів раніш згаданими питаннями.

Ми прийшли до висновку, що наші духівниці не знають як не-одмінної умови призначення спадкоємців, що спадкоємство по закону вільно сполучається з спадкоємством по заповіту, що заповітні розпорядження покладаються на тих і тих спадкоємців, або виконавців заповітів і, настанку, що заповітне спадкоємство збудовано на тому, що береться до уваги законний (звичаєвий) порядок спадкоємства. Ми далекі від тієї думки, щоб вважати наші висновки за остаточні. Для цього ще потрібна докладніша аналіза зачеплених фактів, так само й притягнення додаткових матеріалів наших джерел. Ми будемо цілком завдоволені, коли наші твердження правитимуть за вихідну точку для дальших дослідів над історією нашого цивільного права.

¹⁾ Пор. М. Ф. Владімірський-Будановъ. Очерки изъ истории Литовско-Русского права. III. Крестьянское землевладѣніе въ Зап. Россіи до половины XVI в. 1893, стор. 33.

²⁾ М. Ф. Владімірський-Будановъ, цит. тв., стор. 33.

³⁾ Пор. замітки про силу споконвічних юридичних звичаїв у Південно-Західній Русі Ів. Біляєва, О наслѣдствѣ безъ завѣщанія. Москва 1858, стор. 117 і далі, стор. 140.